

Book review

Received: September 12, 2022
Corrected: September 23, 2022
Accepted: September 25, 2022

Mirko Grčić

Milovan V. Radovanović: KOSOVO AND METOHIA - ANTHROPOGEOGRAPHICAL, HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL, DEMOGRAPHICAL AND GEOPOLITICAL FOUNDATIONS.

“Službeni glasnik”, Belgrade, 2008, p. 608, with 18 maps.

The book under the specified title undoubtedly the most comprehensive and profound analysis of the ethnic processes in Kosovo-Metohija to date. The author of the book, our respected university professor and prominent scientist Milovan V. Radovanovic (1931-†2009), implemented an interdisciplinary approach to the problem of ethnic processes, addressing it primarily from the grounds of anthropogeography, but also of ethnography, political history, historical demography, onomatology, sociology, ethnopsychology, geopolitics, and of the related specialized branches of learning. Although the book is written at the confluence of diverse scientific disciplines, its main focus is on the demographic development of the Serbian and Albanian people in an historical retrospect and perspective. It adds to the value of our accumulated knowledge on the ethnic and demographic processes in Kosovo-Metohija, and makes a substantial contribution to the development of the scientific-humanist thought on this so fateful a region for the Serbian nation.

Such a major scientific achievement has indeed been expected of Prof. Radovanovic as his numerous papers, books, and lectures have earned him the reputation of a big authority on the anthropogeographic, demographic, and geopolitical issues related to Kosovo-Metohija. And as a result of decades of scientific work, this book of utter scientific maturity has emerged.

The author's achievement in this book is threefold: 1) He has broadened the spectrum of knowledge on the ethnodemographic processes in Kosovo-Metohija; 2) He has directed the knowledge to those subjects that make up its essential content; 3) He has elaborated a theoretic model of interdisciplinary research in this ethnically mixed environment.

* * *

It is particularly important to note a scientific contribution of Prof. Milovan Radovanovic to the cultural-geographic, geodemographic, and geopolitical investigations of Kosovo-Metohija.

1. In cultural-geographic terms, Prof. Radovanovic has studied the patterns of expansion of intrusive culture and of preservation of traditional culture in various ethno-cultural communities of Kosovo-Metohija; he has analyzed regional differences with regard to the directions and intensities of their interaction. An especially strong and valuable point of this work is made by the regional-historic analyses of two contradictory processes – assimilation and cultural integration, on the one hand, and regionalism and nationalism on the other. A significant level of achievement is also reached in the research of territorial organization and territorial differentiation of the basic forms and types of culture (economic culture, utilization of territory, material culture, language, religion, political culture, national self-awareness, etc.). In this scientific work, Prof. Radovanovic has elaborated a geographic concept of culture in Kosovo-Metohija, which may serve as basis for a cultural-geographic regionalization of this territory.

A special feature of this work is an original theoretical and methodological approach to the research of the ethnic issue, particularly with reference to the ethnic identity. Such identity is the content of ethnicity, not a mere 'façade' of ethnic affiliation. The author fathoms each ethnic group's identity content, which is made up of subjective and objective elements – linguistic-cultural, historic (origin, clan), spatial, socio-economic, political. A distinctive feature of minority members' identity is a remarkable lack of the elements of ethnic identity (a trait of assimilation) and the emergence of a multi-layered identity. The conditions of shaping and of preserving (but also of changing) ethnic identity are separately dealt with.

2. Along the lines of geo-demographic research, the author has worked out an evolutive concept of demographic development, whereby ethnic groups are seen as relatively autonomous biosocial systems. Namely, he has determined that individual ethnic groups have their own typical trajectories and driving forces behind the evolution of demographic processes, and are situated in different stages of demographic transition. He has revealed the substance of demographic processes, and elaborated models of demographic dynamism for individual ethnoses, with verification against the statistics on the specific ethno-regions. He has analyzed the impact of geopolitical, social-cultural, and economic factors on demographic development, thus paving the way for a spatiofunctional organization of the territory, and for a concept of differentiated regional demographic development as a basis for regional policy.

Prof. Radovanovic's model of ethnically differentiated demographic dynamism provides us with a possibility of outlining specific stages in the assimilation process. In addition to analyzing natural movements and population migrations and other demographic processes, historical experience is likewise expounded. The Serbs, whose ethnic behaviour, cultural and civilizational traits make them similar to the other nations of Europe, are exposed to the process of ethnic erosion, which is clearly and unmistakably shown in this by the exhaustive historical-demographic statistics compiled and closely analyzed in this work by Prof. Radovanovic. At the same time, in the scientific literature there has been very little research published on this subject, and almost nothing has been done on the quantification of the demographic and ethnocultural processes in Kosovo-Metohija. Prof. Radovanovic's work to a considerable extent fills the gap. The object of analysis are the tendencies of ethnic erosion and their consequences for the Serbs and for the other ethnic minorities in this territory. Our atten-

tion is focused on the mechanisms and degree of exposure of the Serbian people to various assimilation processes.

Fundamental statistics, which have been little known so far, as some of the data are published for the first time, point to one of the vital problems of the Serbian ethnic issue – the problem of ethnic erosion and acculturation of the Serbian ethnoses in Kosovo-

Metohija in an historic retrospect. Statistical determinants are brought here into a systematic relationship with the qualitative factors – culturological, civilizational, ethnopsychological, geopolitical, and others, - which exert a synergic influence on the demographic reproduction model. The author makes it clear and unambiguous that the ethnoses in Kosovo-Metohija behave like relatively autonomous biosocial systems in their respective different stages of demographic transition. In addition, regardless of the demographic criteria, they have clear-cut differences with regard to their social organization, formation and preservation of ethnic identity, culture, historic memory, and the real-time features of life, such as, for instance, social and educational structure, forms of dwelling, and utilization of territory. And it is exactly because of this model of interethnic relationship that such achievements of the European civilization as freedom of movement, human rights and minority rights, multiculturalism, democracy, are not characteristic of Kosovo-Metohija.

The subjects contemplated here include, for example, the demographic features and developmental tendencies of the ethnic groups in Kosovo-Metohija; the ethnic entities' disposition in different administrative-territorial units, and the growth of their numbers; also contemplated are the issues relating to the natural movement, development of the sex and age structure, and migrations.

For want of many a fundamental indicator of ethnic and demographic statistics, the research had to rely in certain places on scant and inadequate information. In spite of such obstacles, it has nevertheless been possible to get a general idea of the current ethno-demographic situation and of the erosive tendencies relative to the Serbian and other non-Albanian population in Kosovo-Metohija.

The subject-matter of controversy here is not so much the current statistical disbalance of the Serbian and Albanian population; it is, first and foremost, the process which had brought about this disbalance at a certain period in history, the process which is now being continued so as to bring about a gradual decline and cave-in of the Serbian population.

3. In his political-geographic and geopolitical research, Prof. Milovan Radovanovic has focused on revealing the geographic patterns of political cultures in their mutual relationship with ethno-demographic development, on their stability in different geographic and historical circumstances, on their influence on the contemporary political-geographic changes and geopolitical situation (on the basis of various materials and sources in an historic retrospect). On top of that, he has studied the hot spots of the interethnic conflict (primarily on ethnocultural basis), their position in the territorial structure of the Serbian countries and regions, and suggested a model of territorial-political regulation (through regional policy measures, reforms of political-administrative division, etc.). He is carefully weighing the issues of feedback between regionalism and political decentralization in Serbia, and the possibilities of using such decentralization for the purposes of political stabilization in Kosovo-Metohija. The whole block of political-geographic and geopolitical re-

search is about figuring out how to pass from a geopolitical confrontation towards geopolitics of interdependent development.

In this work, Prof. Radovanovic provides us with credible and scientifically founded answers to a range of major questions, shedding light not only on the anthropogeographic and ethnodemographic determinants, but also on the cultural-civilizational, social-historical and geopolitical determinants of the ethnic relations and processes in Kosovo-Metohija in the broadest sense. In the manner of Cvijic's anthropogeographic school, the author adopts an objective and academically neutral approach, without the slightest trace of national mythologization or prejudice, to the genesis, evolution, and anatomy of the ethnodemographic processes in Kosovo-Metohija. His generalizations and observations are not made on the grounds of aprioristic theoretical models and stereotypes, they are based on his actual observations in the field which he knows well, on consultation with relevant literature, on credible statistics, and on geographic and historical maps. He makes a strong case in proving that the current geopolitical challenges in Kosovo-Metohija have deep roots in history, and that such challenges have not resulted from nationalism (especially not the 'Greater-Serbia' nationalism), but from a conflict of two nations with different cultural-civilizational patterns.

Combining in its traditions and in its social, demographic, and political structures the cultural heritage of both Europe and Asia, Serbia as a whole has always been under a considerable influence of the European civilization. The territory of the Old Serbia, which includes Kosovo-Metohija, occupies a key geostrategic position in the Balkan peninsula. An analysis of the interdependence of this area with the other parts of South-Eastern Europe sheds light on the peculiarities of its historic path and on the prospects of its development within the framework of Serbia as a European state.

A methodological novelty of this work, in our view, consists in the following: First, it overcomes the isolationist approach to the research of Serbia, undertaking an allied study of the ethnic-cultural and geopolitical factors in the development of Kosovo-Metohija with the surrounding wider regions which make up their functional environment. This new departure has yielded an evolutionist and staging concept of an interdependent development of Kosovo-Metohija, Serbia and Montenegro viewed as a single functional whole.

Secondly, it explores an interdependence between the inert cultural areas (or 'belts', as Cvijic calls them) and the variable, relatively quickly changing, demographic and political-territorial structures. No research has been conducted so far of the latter-day geopolitical changes as the most powerful and very dynamic factor in shaping the demographic development and interaction of the ethnic groups on the territory of Kosovo-Metohija.

This work of Prof. Radovanovic continues and in a certain measure summarizes the results of Cvijic's anthropogeographic school in multidisciplinary research of the ethnic issue. The focal points of Cvijic's ethnic study were migrations, social and habitual dynamism, the function of the ethnic groups' migrational areas, and the role of such groups in wider territories in general. Prof. Radovanovic focuses on the demographic and social structure of such relationships and processes in the limitrophe, ethnocontact zones. This work provides an unambiguous evidence that the Serbian people in Kosovo-Metohija were exposed not only to expulsion and emigration, but also ethnic assimilation. Ra-

dovanovic's work provides both an insight into the nature and scale of the problem, and a contribution to the methodology and theory of the ethnic issue within the framework of anthropogeographic, ethnodemographic and political-historic research. Prof. Radovanovic succeeds in retaining the logic and method of Cvijic's anthropogeographic school, and, what is more, in making them meaningful and complete by a systemic approach and method so that they appear quite modern and topical. His method is therefore historic-geographic and dialectic-systematic.

New and original in this work is a vision of anthropogeographic-ethnological research of ethnic processes in ethnocontact zones such as Kosovo-Metohija. Prof. Radovanovic is not satisfied with a habitual geographic approach and regional method whereby any given region should merely be 'filled' with facts from social life and material culture. As a capable dialectician and a knowledgeable expert in systemic approach to geography, he takes anthropogeography in a more profound and responsible way. He penetrates the complex cause-and-effect relationships, the intricate tangle of geographic conditions, historic developments, demographic movements, ideological, social, and economic relations seen as determinants of ethnological phenomena and processes in this territory. Aside from the main problem, which is running through the entire book like a thread, the author makes brief digressions to elucidate the meaning and genesis of certain notions, to fine-tune a portrayal of relationships between individual ethnic groups, or to accentuate a scientific import and put his observations into the context of a scientific paradigm, all of which makes the reading more coherent and interesting.

Practical significance of this work is in comprehending the anthropogeographic assumptions and guidelines for cooperation of Serbia and its neighbouring countries with the local ethnic communities in Kosovo-Metohija in order to achieve stabilization and sustainable development. In the last decade of the 20th century the ethnic-national relations in Kosovo-Metohija deteriorated into a chaotic stage, witnessing the truth of an old saying that 'a nation is a group of people unified by a common noncomprehension of their origin and by hostile feelings towards their neighbours'. Prof. Radovanovic's work goes a long way in removing the veil of secrecy shrouding the knowledge of ethnic history and historic demography. The regrettable fact, however, is that such knowledge by itself cannot eliminate hostilities between the nations carrying the heavy burden of their shared historic experience, and cannot guarantee consideration and respect for the ethnic communities in Kosovo-Metohija. But, nevertheless, such knowledge is vitally important to us, for it is in the absence of knowledge that hatred, prejudice, and aggression become unstoppable. This book can inspire contemplation and interest in dialogue, and by this very fact contribute to the establishment and affirmation of ethnic-cultural pluralism.

The structure of this work is as complex as its subject-matter. The book is divided into logically interrelated parts, each part in itself being explanatory of the whole.

In the first part, entitled 'Historic-geographic, ethnographic, and geopolitical position of Kosovo-Metohija,' the author examines in detail the whole bulk of complexity of Kosovo-Metohija's ethnic issue. It may be seen from the numerous subtitles and observations that this territory has an adverse geographic position, designated as ambivalent, meaning of manifold value and manifold attraction. Serbia, and particularly its historic core, Kosovo-Metohija, is a land at the crossroads, not only of traffic, but also of cultures and civilizations. The geopolitical position between the East and the West is a his-

torical constant of this territory sine the times of King Stephen the First-Crowned and his brother St. Sava, the first archbishop of the autocephalous Serbian Orthodox Church, down to this day. It is exactly the ambivalence of position that made it the stage of the ominous historic events, of penetration and confrontation of diverse geopolitical interests, and of the induction of complex ethnodemographic processes, which are sistematicly expounded by the author.

In the times of Serbian medieval state and during the multcentennial Osmanli rule, the ethnic awareness of Serbian speaking and Albanian speaking population in the ethnic contact zones of what today is western Montenegro, southern Serbia, and northern Albania, was pritty dim. They had approximately the same type of settlements and of economic life - extensive mountain cattle-breeding combined with farming in the ravines and zhupas* (valleys protected from a more severe climate by the surrounding mountains), social organization based on common law and the clanish-tribal system ('community', 'tribe', 'fiss', 'millet') with a different cultural fund. Ethnic and religious consciousness in the past were under such conditions to a large extent 'floating', suppressed by the homeland sentiment. Friendly relations between the Serbs and the Albanians were supported by economic ties, by the custom of imitated kinship (goodfatherhood, blood-brotherhood) and by interethnic marriages. Individual and group migrations led to the population blending, to the adjustment of some tribes or parts thereof to the other, and to bilingualism, whose traces are attentively followed by the author and illustrated with concrete examples.

Upon the opening of the 'Eastern Question' and the establishment of state boundaries on this territory in the late 19th and the first quarter of the 20th century, the traditional ties had started to crack. Linguistic particularity and the level of endogamy within the ethnic groups rose, cultural differentiation was intensified, interethnic tensions further strained, and the conflict escalated. Owing to the inadequate ethnic-national policies of the former Yugoslav community, and thereafter also of the international community, this was detrimental both for the Serbian and for the other ethnoses in Kosovo-Metohija. The Albanian flood, which had commenced several centuries ago, came to a head in the last decades of the 20th century and has gradually transformed the indigenous Serb population into isolated ethnic enclaves. To the extent of the Albanian advancement, the Serbian people have been reduced to a minority in their own primeval land.

The second part contains analyses of the ethnic processes in Kosovo-Metohija based on the results of the onomastic, anthropological-ethnographic and historical-demographic research. The author presents valuable data on the monastic onomasticons, and on the onomastic materials from Turkish cadastral censuses taken in the districts of Brankovic, Vucitrn, Skadar, and Dukagyni Sanjak, and from other Turkish sources; on the ethnic processes and relationships according to the Slav-Serbian, Wallachian, and Albanian onomasticons, and on the onomastic data obtained from the towns and mining centers, all the way to the present-day onomastic research. Special attention is attached to the results of Cvijic's anthropogeographic-ethnographic school in the research related to the origin of the population, migrations, and ethnic processes in Kosovo-Metohija. The data and documents are systematized according to the geographic districts and zhupas (counties).

Prof. Radovanovic's interpretation of the ethnodemographic and culturological processes is not conceived as a phenomenology of events, but as an insight into the genesis of such processes, and into the systematic interrelationship of phenomena. For him, the space of Kosovo-Metohija is the ultimate existing document of the Serbian past. It contains a chronicle of the centuries. It amounts to a philosophy of history. Fernand Braudel, in his famous book 'The Mediterranean and the Mediterranean World in the Times of Phillip II' points out that history cannot be separated from its geographic milieu. It would be unreasonable, in his view, to write pure history unrelated to geography, and vice versa. Radovanovic also marks the connecting links between history and geography, inasmuch as the former investigates the past in the development of ethnic communities, and the latter explores the space which serves a stage for the ethnodemographic processes both of the past and of the present. The entire monograph, particularly its first part, is thematic and regional-historic. The ethnic and demographic processes are set in the historic periods and in the specific regional units, such as the Kosovo Valley, the Upper-Morava District, the Kosovo-Upper-Morava Albanian borderlands – Karadag, Lab, Shalja, Kacanik Gorge, Rashka-Ibar District, Drenica, Metohija, Prizren District, Shar Mountain and its zhupas (counties). These areas in various periods of history represented ethnocontact zones and ethnic borders ('limitrophe' zones, as Prof. Radovanovic calls them). It ensues that those were not only borderline zones, but also the zones of neighbourhood and co-habitations of the ethnoses, not only the zones of the ethnoreligious polarization, but also of interpenetration of the peoples on this territory. As to the ethnocultural integration and assimilation processes themselves, their course was in a large measure influenced by such factors as the degree of territorial concentration (dispersion), the extent of linguistic preservation, and the diffusion of interethnic marriages.

Prof. Radovanovic has clearly differentiated the areas of active ethnic contact in terms of space and time. The ethnic territories spread in two ways. The first was by assimilation processes – the Albanian ethnos grew in population numbers, consolidated, and assimilated others. As time went by, the former 'encounter' zones became ethnically homogeneous, with the ethnocontact border zone spreading further into other areas. The second way was by migrations – spontaneous and forced resettlement of the non-Albanian population seeking shelter from the Albanian violence, armed threat, and aggression. Hence the limitrophe zones on the old maps shifted, taking upon themselves in certain historic periods the role of ethnic and cultural 'barriers', or specific 'filters' giving passage to some influences while stopping the others. At the same time, the territory of Kosovo and Metohija was a space of 'pioneering' conquest by the Albanian population and oriental culture, where indigenous populations were suppressed or had to withstand intense pressure on their primal territory, which was targeted by the flows of migrants from Albania. Over the course of the Turkish multi-century rule, Shar Mountain was some kind of Albanian 'Rio Grande'. A special form of ethnic processes evolved along the trade routes and in the urban settlements where the population was of diverse ethnic descent (Latins, Wallachians, Tzintzars, Jews, Greeks, and other) and lived in a scattered (dispersed) way or in compact enclaves of which Prof. Radovanovic takes special note.

In the third part, the ethnodemographic processes are analyzed in the light of the historic-anthropogeographic, ethnographic, social, and geopolitical processes. This thematic block deals with the cultural geography of the ethnic groups, without neglecting even the smaller ones, scattered around or contracted in ethnic oases (Goranatz, Circassian, Jew-

ish, Roma, and others), and to their historic-demographic development with reference to the ethnic-national policy and ethnocultural processes of albanization, deserbization, and islamization. Particularly interesting in this part is a discourse of the ethnic identity, ethnocultural mimicry, and geographic distribution of the Serbian-speaking Turks, Roma, and Muslims of Serbian descent.

This thematic block, and the entire book, is rounded off with a demographic analysis of the changing ethnic structure of Kosovo-Metohija, Serbia, and Montenegro, and with the current demography, anthropogeography, and geopolitics of the Serbs, Montenegrins, and Albanians. In this part the author has also successfully presented a new vision of the ethnic map of our country and of the cultural formation history of all the nations living on this territory. Apart from the official statistics, the author has used, to the extent possible, the data gathered through the ethnodemographic research and interviewing in the field. This provides him with a possibility of going deep into the essence of the contemporary ethnic processes and relationships, but, however, he always bears in mind that ethno-demographic survey results may be questionable because of their representativeness, credibility, comparability, and so forth. Therefore, along with the use of survey materials, he consistently uses the qualitative methods too.

In the scientific literature dealing with the problems of assimilation and de-ethnization, the equalization (levelling) of ethnic differences is habitually regarded as one of the inevitabilities of a modern, multiethnic society. The general tendency towards homogenization, however, should be taken as an array of numerous, often contradictory, subprocesses, considerably different from each other in terms of pace, duration, and sometimes also order. It is deemed that the fundamental assimilative subprocesses are acculturation and structural assimilation; of these two components, acculturation is the first to commence. Only in its wake a structural assimilation becomes possible, which, in turn, may pave the way for a total assimilation.

The topicality of this book is certainly going to draw the attention of scholars to the historic-cultural and ethnogeographic research of the ethnic contacts in Kosovo-Metohija. These topics have a long and fruitful tradition of being dealt with by the linguists, archaeologists, ethnographers, historians of the material and spiritual culture, whose works have been consulted by Prof. Radovanovic. But they have generally aimed at resolving their problems on the basis of their own, rather narrow, material.

Prof Radovanovic sets on a course of anthropogeography to build up a complex synthesis and typology of ethnocultural, ethnohistorical, and ethnodemographic processes in Kosovo-Metohija. The synthesis sheds a new light, inter alia, on the topical issue of how the Serb, Montenegrin, Goranatz, and other non-Albanian ethnic communities are going to preserve their identity in the future whilst in the conditions of territorial dispersion in their enclaves on Kosovo-Metohija. This issue is likewise addressed by Prof. Radovanovic. At the end of the book, as the author himself has put it, 'in view of the current demographic situation, polarized and disproportionate demographic development, and regionalized ethnographic structure,' he raises three questions whose solutions so far has provided no grounds for optimism.

The first question has to do with the possibilities of change the ethnic structure of the Kosovo-Metohija population, with a view to bringing back the equilibrium of the late 1950s and the early 1960s.

The second question has a direct bearing on the fate of the refugees and persons exiled from Kosovo-Metohija, whose return is a pre-condition and the only productive way for attaining a reconciliation between the Serbs and the Albanians as a unique historic and civilizational endeavour.

The third question is alternative to the former two. It is a question of Kosovo-Metohija's special status within Serbia. For the Serbian and Montenegrin minority in such a quasi-state it would be very important to maintain ties with the parent country in economy, culture, education, church, politics. It is therefore worthwhile considering his idea of dividing Kosovo-Metohija into the so-called functional units, which would include territories inhabited by homogeneous communities and provide to them multiple functions such as education, work, catering, and the like. This would require a regional division of Kosovo-Metohija's territory 'taking into account ethnic, functional, demographic, and geographic parameters.' In view of the fact that the geodiversity of the Serbs and the Montenegrins in Kosovo-Metohija is rather complex, a loss of the compact territorial base would be a powerful factor, conducive to the assimilation of ethnic self-confidence and further demographic erosion. The issue of territorial distribution is therefore highly important, not only from the point of view of scholarly research, but also from a diplomatic viewpoint.

In view of the geopolitical position and territorial structure of Kosovo-Metohija, with their incongruous ethnic systems, Prof. Radovanovic's profound insight into the totality of the ethnic issue, his structural analysis, comprehensive fieldwork, generalization of all the censuses and statistical data available down to date, with the use of more than 450 entries of quoted literature and other sources, have produced a major and in some aspects a pioneer scientific work. At any rate, this is an integral view of the ethnic map of Kosovo-Metohija and the neighbouring regions. This work is particularly precious because of the clearly defined theoretic points of departure and elaborated methodology for the ethnic identity research, which could be applied also to the other minorities and ethnic groups in the Balkan peninsula. By this feature, Prof. Radovanovic's work enters the orbit of basic and eternal issues not only of the ethnic sciences but also of balkanology.

By its profundity of thought and richness of ideas, and by its knowledgeable scholarly treatment of problems, this work breaks the narrow-minded patterns and stereotypes, paving the way for new aspirations in science and for new solutions to practical problems. We could seldom find in our geographic and related literature such a hearing for the less visible but deeper streams of history in these territories. Mention should be made that what we have here is a result of many decades of work and contemplation by a scientist who is very much in shape for intellectual work, an erudite with enormous methodological capabilities and an astonishing eloquence. His elegant style, the architecture of his sentences, succinctness of expression, sagacity and freshness of thought, will conquer the mind and heart of any reader regardless of professional profile and education level. The book will help us find our bearings in the 'chaos' of so complex and fatefully important problems of Kosovo-Metohija, and will elucidate to us new ways to practical solutions. Due to its qualitative characteristics, this comprehensive work will

by all means attract the attention of a wider thinking public, and will become part of the Serbian scientific heritage of lasting value. It is therefore with utmost pleasure that I recommend it to the reader.

Mirko Grčić

Преглед књиге

Примљено: 12. септембра 2022.
Исправљено: 23. септембра 2022.
Прихваћено: 25. септембра 2022

Мирко Грчић

**Милован В. Радовановић: КОСОВО И МЕТОХИЈА –
АНТРОПОГЕОГРАФСKE, ИСТОРИЈСКОГЕОГРАФСKE, ДЕ-
МОГРАФСKE И ГЕОПОЛИТИЧКЕ ОСНОВЕ.**

**„Службени гласник“, Београд, 2008., 608 стр., са 18 карата у при-
логу.**

Књига под наведеним насловом представља до сада несумњиво најопсежнију и најтемељитију анализу етничких процеса на Косову и Метохији. Аутор ове књиге, наш угледни професор универзитета и истакнути научник Милован В. Радовановић (1931-†2009), применио је интердисциплинаран приступ проблему етничких процеса на Косову и Метохији, пре свега са позиција антропогеографије али и етнографије, политичке историје, историјске демографије, оноματοлогије, социологије, етнопсихологије, геополитике и сродних специјализованих научних дисциплина. Ова књига написана је на сутоку различитих научних дисциплина, али основна пажња у њој ипак је дата демографском развоју српског и албанског народа у историјској ретроспективи и перспективи. Она обогаћује општи фонд знања о етничким и демографским процесима на Косову и Метохији и битно доприноси развоју друштвене научне мисли о овоме за српски народ тако судбоносном подручју.

Дело оваквог научног домета се и очекивало од М. Радовановића зато што је он бројним научним радовима, књигама и предавањима стекао реноме великог ауторитета за питања антропогеографских, демографских и геополитичких проблема на Косову и Метохији. И као резултат вишедеценијског рада настала је ова књига коначне научне зрелости.

Овом књигом аутор је постигао три циља: 1. Проширио је спектар знања о етно-демографским процесима на Косову и Метохији; 2. Усмерио је знања ка оним темама, које чине његову садржајну суштину; 3. Разрадио теоријски модел интердисциплинарних истраживања у овој етнички мешовитој средини.

* * *

Посебно треба истаћи научни допринос Милована Радовановића културно-географским, геодемографским и геополитичким истраживањима Косова и Метохије.

1. У погледу културно-географских истраживања Милован Радовановић је проучио закономерности ширења иновативне и очувања традиционалне културе у различитим етно-културним заједницама Косова и Метохије, и анализирао регионалне разлике у погледу праваца и интензитета њихових интеракција. Посебан нагласак, и посебну вредност овога дела чине регионално-историјске анализе двају супротстављених процеса – асимилације и културне интеграције, с једне стране, и регионализма и национализма с друге. Такође значајне домете постиже у погледу изучавања територијалне организације и територијалне диференцијације основних форми и видова културе (привредне културе, културе коришћења територије, материјалне културе, језика, религије, политичке културе, националног самосазнања итд.). Радовановић је у овом делу разрадио географску концепцију културе на Косову и Метохији, која може бити основа за културно-географску регионализацију ових простора.

Посебна одлика овога дела је оригиналан теоријски и методолошки приступ проучавању националног питања, посебно кад је реч о етничком идентитету. Идентитет је садржај етничности а не само као спољашња „фасада“ националне припадности. Аутор понире у садржину идентитета сваке етничке групе, којег сачињавају субјективни и објективни елементи, као што су језичко-културни, историјски (порекло, род), просторни, социо-економски и политички. За идентитет припадника мањина је карактеристично значајно помакће елемената етничког идентитета (што је одлика асимилације) те појава вишеслојевитости идентитета. Посебно је обрадио такође услове обликовања и очувања (као и мењања) етничког идентитета.

2. У домену гео-демографских истраживања разрадио је еволуциону концепцију демографског развика етноса као релативно аутономних биосоцијалних система. Наиме, утврдио је да поједини етноси имају властите типичне трајекторије и покретачке снаге еволуције демографских процеса и налазе се у различитим фазама демографске транзиције. Открио је суштину демографских процеса и разрадио моделе демографске динамике појединих етноса, с провером на статистичком материјалу конкретних етно-региона. Анализирао је утицај геополитичких, социјално-културних и економских фактора на демографски развика. Тиме је трасирао пут за просторно-функционалну организацију територије и концепцију диференцираног регионалног демографског развоја, као основу регионалне политике.

Модел етнички диференциране демографске динамике Милована Радовановића даје могућност да се прикажу одређени стадијуми асимилационог процеса. Осим анализе природног кретања и миграција и других демографских процеса излаже се такође историјско искуство. Срби који су по одликама етничког понашања, културних и цивилизацијским одликама слични осталим европским народима, изложени су процесу етничке и демографске ерозије, што јасно и недвосмислено показује исцрпна историјско-демографска статистика коју је Радовановић комплетирао и до детаља анализирао у овом свом делу. Истовремено, у научној литератури било је спроведено веома мало истраживања, посвећених тој теми, и готово ништа није било урађено на квантификацији демографских и етнокултурних процеса на Косову и Метохији. Ово истраживање М. В. Радовановића попуњава, у знатном степену, ту празнину. Објект анализе су тенденције етничке ерозије

и њихове последице за српски и друге мањинске народе на тим просторима. У центру пажње су механизми и степен укључености српског народа у различите асимилационе процесе.

Фундаментални статистички показатељи, који су били до сада мало познати а неки се публикују први пут, указују на један од суштинских проблема српског националног питања - проблем етничке ерозије и акултурације српског етноса на Косову и Метохији у историјској ретроспективи. Статистичке детерминанте аутор доводи у системску везу са квалитативним чиниоцима - културолошким, цивилизацијским, етнопсихолошким, геополитичким и другим, који делују синергетски на модел демографске репродукције. Аутор на јасан и недвосмислен начин истиче да се етноси на Косову и Метохији понашају као релативно аутономни биосоцијални системи, који се налазе у различитим фазама демографске транзиције. Осим тога, без обзира на демографске критеријуме, они имају јасне разлике у погледу њихове друштвене организације, обликовања и очувања етничког идентитета, културе, историјског памћења, те стварних животних обележја као што су нпр. социјална и образовна структура, начин становања и коришћења територије. Због тога ни тековине европске цивилизације као што су безбедност, слобода кретања, људска и мањинска права, мултикултуралност, демократија, нису карактеристични за Косово и Метохију управо због таквог модела међуетничких односа.

Размотрене су теме као на пример, демографске карактеристике и тенденције развитка етничких заједница на Косову и Метохији; распоред народа по различитим административно-територијалним јединицама и развој њихове бројности; даље су обрађена питања природног кретања, развоја старосно-полне структуре, а такође миграције.

Због отсуства многих фундаменталних показатеља етничке и демографске статистике, дато истраживање се морало на одређеним местима градити на основу оскудних и неједнаких по веродостојности података. Без обзира на те тешкоће, било је ипак могуће добити општу представу о савременој етнодемографској ситуацији и о ерозивним тенденцијама српског и неалбанског становништва на Косову и Метохији. Полемична је не толико актуелна статистичка неравнотежа српске и албанске популације, него пре свега процес који је до ње довео у одређеном историјском периоду и који се и даље наставља у правцу постепеног опадања и урушавања српске популације.

3. У погледу политичко-географских и геополитичких истраживања, пажња Милована Радовановића усмерена је на откривање закономерности географије политичких култура у међусобном односу с етно-демографским развитком, њихову стабилност у различитим географским и историјским условима, утицај на савремене политичко-географске промене и геополитичку ситуацију (по различитим материјалима и изворима у историјској ретроспективи). Осим тога, он је изучио жаришта међуетничких конфликта (у првом реду на етнокултурној основи), њихово место у територијалној структури српских земаља и региона, и предложио модел територијално-политичке регулације (средствима регионалне политике, уз помоћ реформи политичко-административне поделе, итд.). Он се промишљено бави питањима међусобних веза регионализма и политичке децентрализације у Србији, и могућностима њеног коришћења за стабилизацију политичке ситуације на Косову и Метохији. Целокупан блок политичко-географских и

геополитичких истраживања заснива се на изналажењу прелаза од геополитике конфронтације ка геополитици међузависног развитка.

У овом делу Милован В. Радовановић даје уверљиве и научно утемељене одговоре на низ крупних питања, осветљавајући не само антропогеографске и етно-демографске, него и културно-цивилизацијске, социјално-историјске и геополитичке детерминанте етничких односа и процеса на Косову и Метохији у најширем смислу. У маниру Цвијићеве антропогеографске школе, аутор објективно, академски неутрално, без трунке националне митологизације и предрасуда, излаже генезу, еволуцију и анатомију етно-демографских процеса на Косову и Метохији. Уопштавања и опсервације врши не на бази априорних теоријских модела и стереотипа, него на бази опсервација на терену којег невероватно добро познаје, консултовања релевантне литературе, веродостојних статистичких извора, географских и историјских карата. Он убедљиво доказује да актуелни геополитички проблеми на Косову и Метохији имају дубоке историјске корене и да нису производ национализма (поготово не великосрпског), већ сукоба два народа различитих културно-цивилизацијских матрица.

Повезујући у својим традицијама, социјалним, демографским и политичким структурама наслеђе култура Европе и Азије, Србија као целина се увек налазила под великим утицајем европске цивилизације. Простор Старе Србије, који обухвата Косово и Метохију, заузима кључни геостратешки положај на Балканском полуострву. Анализа међузависности ових простора са другим деловима југоисточне Европе, омогућује да се боље схвате особености историјског пута и перспективе развитка ових простора у оквиру Србије као европске државе.

Методолошка новина у овом делу састоји се, по нашем мишљењу, у следећем:

Прво, превазилажење изолационистичког приступа проучавању Србије и прелазак на спрегнуто изучавање етно-културних и геополитичких фактора развитка Косова и Метохије и ширих региона који чине њихово функционално окружење. На основу тих истраживања развијена је еволуциона и стадијална концепција међузависног развитка Косова и Метохије, Србије и Црне Горе као једне функционалне целине.

Друго, истраживање међузависности између инертних културних ареала (или „појасева“ како их је назвао Цвијић), и релативно брзо промењивих демографских и политичко-територијалних структура. До сада је била неистражена улога савремених геополитичких промена као најјачег и врло динамичног фактора, који је утицао на демографски развитак и међудејство етничких заједница на просторима Косова и Метохије.

Ово дело професора Радовановића наставља и у извесној мери сумира резултате Цвијићеве антропогеографске школе на интердисциплинарном подручју изучавања националног питања. У шплицу Цвијићевих проучавања етничности биле су миграције, социјална и насеобинска динамика, те функције миграционих простора етничких група и улога тих група у ширем простору уопште. Радовановић акценат ставља на демографску и социјалну структуру те односе и процесе у лимитрофним, етноконтактним зонама. Ово дело недвосмислено показује, да је је српски народ на Косову и Метохији, осим прогона и емиграције, био подвргнут етничкој асимилацији. Радовановићево дело представља не само допринос упоз-

навању размера и проблема него значајно доприноси разради методологије и теорије националног питања у оквиру антропогеографских, етно-демографских и политичко-историјских проучавања. М. В. Радовановић успева да задржи у књизи логику и метод Цвијићеве антропогеографске школе, и шта више, да је осмисли и употпуни системским приступом и методом, тако да она изгледа сасвим модерна и актуелна. Зато је његова метода историјско-географска и дијалектичко-системска.

Ново и оригинално у овом делу је визија антропогеографско-етнолошких проучавања етничких процеса у лимитрофним зонама као што је Косово и Метохија. Радовановић се не задовољава уобичајеним географским приступом и регионалним методом, по којем одређени регион треба само „попунити“ чињеницама и фактима из друштвеног живота и материјалне културе. Као врстан дијалектичар и познавалац системског приступа у географији, он је антропогеографију схватио дубље и одговорније. Понире у сложеност узрочно-последичних односа, у замршен сплет географских услова, историјских збивања, демографских кретања, идеолошких, друштвених и економских односа које разматра као детерминанте етнолошких појава и процеса на овим просторима. Аутор осим главног проблема којег следи као црвену нит кроз целу књигу, чини краће дигресије да расветли значење и порекло одређених појмова, да изоштри слику односа међу појединим етничким групама, или да истакне научни значај и своје опсервације стави у контекст научне парадигме, што чини текст логички конзистентнијим и занимљивијим за читаоца.

Практични значај овог дела састоји се у спознаји антропогеографских претпоставки и праваца сарадње Србије и суседних земаља и локалних етничких заједница на Косову и Метохији у циљу стабилизације односа и одрживог развоја. У последњим деценијама XX века, етнонационални односи на Косову и Метохији дошли су у хаотичну фазу у којој важи једна стара мудрост која каже: „Нација - то је група људи, обједињена општим неразумеванем свог порекла и непријатељким осећањима према својим суседима“. Ово Радовановићево дело увелико отклања веома знања о етничкој историји и историјској демографији, али на жалост знања сама по себи не могу отклонити осећања непријатељства међу народима који имају тешко бреме заједничког историјског искуства, и не могу бити гарант пажње и уважавања етничких заједница на Косову и Метохији. Али та знања су нам преко потребна, јер тамо где уопште нема никаквих знања, мржња, предрасуде и агресија су незаустављиви. Стога ова књига може подстаћи на размишљање, развити интерес за дијалог и тим самим дати допринос успостављању и учвршћивању етнокултурног плурализма.

Структура дела је сложена, као и сама проблематика коју обрађује. Књига се састоји из три логички повезана дела дела, од којих сваки сам за себе објашњава целину.

У првом делу који носи наслов Историјско-географски, етнографски и геополитички положај Косова и Метохије, аутор целовито сагледава сву комплексност националног питања на Косову и Метохији. Из бројних поднаслова и опсервација се види да ова територија има неповољан положај који се означава као амбивалентан, што значи да има вишеструку вредност и вишеструку привлачност. Србија а посебно њено историјско језгро – Косово и Метохија је земља на раскрћу, не само саобраћајном, него културном и цивилизацијском. Геополи-

тички положај између Истока и Запада, је историјска константа ових простора још од првог српског краља Стефана Првовенчаног и брата му Светог Саве, првог архиепископа аутокефалне Српске православне цркве, па до данас. Управо та амбивалентност положаја учинила га је пољем на којем су се одигравали судбоносни историјски догађаји, прожимали и конфронтирали различити геополитички интереси и индуковали сложени етно-демографски процеси, које аутор систематски излаже.

У доба средњовековне српске државе и током вишевековне османске власти, етничка свест становништва које је говорило српским и албанским језиком, у етноконтактним зонама данашње западне Црне Горе, јужне Србије и северне Албаније, била је доста нејасна. Они су имали приближно једнак тип насеља и економски начин живота (екстензивно планинско сточарство у комбинацији са земљорадњом у котлинама и жупама), друштвену организацију на основу обичајног права и родовско-племенских заједница („задруга“, „племе“, „фис“, „милет“), и подједнак културни фонд. Етничка и конфесионална свест у прошлости, у таквим условима била је доста „флотантна“, потиснута локалном и завичајном свешћу. Пријатељски односи међу Србима и Албанцима били су поткрепљени економским везама, обичајима вештачког сродства (кумство и побратимство), међуетничким браковима. Појединачне и групне микромиграције доводиле су до мешања становништва, до адаптације једних племена (фисова) или њихових делова са другим племенима, до билингвизма, чије приметне трагове Радовановић помно прати и приказује на конкретним примерима.

После отварања „Источног питања“ и успостављања државних граница на овим просторима, крајем IX и у првој четвртини XX века, традиционалне везе су почеле да се кидају. Повећана је језичка посебност и ниво ендогамности етноса, заострена културна диференцијација, интензивирани међуетничке тензије и ескалација сукоба, који су захваљујући неадекватној националној политици бивше југословенске заједнице а затим и међународне заједнице били погубни за српски и друге неалбанске етносе на Косову и Метохији. Започета пре неколико векова а интензивирани последњих деценија двадесетог века, албанска плица постепено је претворила аутохтоно српско становништво у изоловане етничке енклаве. У мери наступања Албанаца, српски народ је сведен на мањину у својој исконској земљи.

У другом делу књиге анализирани су етнички процеси на Косову и Метохији према резултатима оноματοлошких, антропогеографско-етнографских и историјскодемографских истраживања. Аутор износи драгоцене податке о ономастиконима манастирских властелинстава и ономастичкој грађи у турским катастарским пописима Области Бранковића, Вучитрнског, Скадарског и Дукађинског Санџака и другим турским изворима, затим о процесима и етничким односима према словенско-српском, влашком и арбанашком ономастикону, ономастичким подацима о варошким насељима и рударским центрима, све до савремених оноματοлошких истраживања. Посебна пажња посвећена је резултатима Цвијићеве антропогеографско-етнолошке школе у домену истраживања порекла становништва, миграција и етничких процеса на Косову и Метохији. Подаци и грађа су систематизовани по географским областима и жупама.

Радовановићево тумачење етнодемографских и културолошких процеса није конципирано као феноменологија догађаја, већ открива генезу процеса и системску повезаност појава. Простор Косова и Метохије за њега је највећи постојећи документ о српској прошлости. У њему је записан живот векова. У њему је садржана једна филозофија историје. Фернан Бродел је у свом чувеном делу „Средоземље и средоземни свет у доба Филипа II“ истакао да се историја не може одвојити од географске средине. За њега је бесмислено да се пише проста историја, без географије, и обрнуто. Радовановић такође обележава везе историје и географије, будући да прва проучава прошлост у развоју етничких заједница, а друга простор као позорницу етнодемографских процеса у прошлости и данас. Цела монографија, а посебно њен први део, је тематска и регионално-историјска. Етнички и демографски процеси смештени су у историјске периоде и конкретне регионалне целине као што су Косовска котлина, Горњоморавска област, Косовско-горњоморавске арбанашке крајине – Карадаг, Лаб, Шаља и Качаничка клисура, Рашко-ибарска област, Дреница, Метохија и Призренска област, Шарпланинска област и њене жупе. Ови предели су у различитим историјским временима представљали етноконтактне зоне и етничке границе („лимитрофне зоне“, како их назива М. Радовановић). Проистиче закључак да то нису биле само граничне зоне, него и зоне суседства или суживота етноса, нису само зоне етноконфесионалне поларизације већ и прожимања народа на овим просторима. Што се тиче самих процеса етнокултурне интеграције и асимилације, то су значајан утицај на њихов ток имали такви фактори, као што су степен територијалне концентрације (дисперзије), степен очуваности језика и распрострањеност међуетничке брачности.

Аутор Милован Радовановић је јасно просторно и временски издиференцирао ареале активних етничких контаката. Етничке територије су се шириле на два начина. Први начин су асимилациони процеси - албански етнос је популационо растао, консолидовао се и асимиловао друге. Претходне зоне „сусрета“ су се временом етнички хомогенизовале, а гранична етноконтактна зона се ширила у друге области. Други – миграције, добровољно и недобровољно пресељавање неалбанског становништва које се склањало пред албанским насиљем, оружаном претњом и агресијом. Због тога су се лимитрофне зоне премештале на историјским картама, задобијајући у одређеним историјским периодима улогу етничких и културних „баријера“, својеврсних „филтера“, који су пропуштали једне а одбијали друге утицаје. Истовремено, територија Косова и Метохије била је простор 'пионирског' освајања од стране албанског становништва и оријенталне културе, где је староседелачко становништво потискивано или је морало да издржи интензиван притисак на њихову исконску територију, која је била на мети токова миграната из Албаније. Шар планина је током више вековне турске власти била албански „Рио Гранде“. Посебан облик етничких процеса одвијао се у градовима и дуж трговачких путева, где је било присутно становништво различитог етничког порекла (Хрвати, Власи, Цинцари, Јевреји, Грци и други), које је живело расејано (дисперзно) или у компактним енклавама, о којима Радовановић посебно води рачуна.

У трећем делу анализирани су етнодемографски процеси на Косову и Метохији у светлу историјско-антропогеографских, етнографских, друштвених и геополитичких процеса. У овом тематском блоку анализирана је културна географија етничких група, не занемарујући ни оне мање, дисперзно размештене или кон-

центрисане у етничким оазама (Горанци, Черкези, Јевреји, Роми и други), и размотрен њихов историјско-демографски развитак у вези са националном политиком и етно-културним процесима албанизације, десрбизације, исламизације. Оно што је посебно интересантно у овом делу је расправа о питањима етничког идентитета, етнокултурне мимикрије и географског размештаја Турака, Рома и Муслимана српског језика и порекла.

Овај тематски блок, и цела књига, завршава се демографском анализом промена етничке структуре становништва Косова и Метохије, Србије и Црне Горе и савременом демографијом, антропогеографијом и геополитиком Срба, Црногораца и Албанаца. У овом делу аутор је успешно представио и нови поглед на етничку карту наше земље и историју формирања култура свих народа који живе на овим просторима. Осим података званичне статистике, аутор је, у мери могућности, користио етнодемографска истраживања и анкете на терену. То му је дало могућност да дубље проникне у суштину савремених етничких процеса и односа. Упоредо с тим, он не пренебрегава чињеницу, да коришћење резултата етнодемографских анкета има много озбиљних проблема, повезаних с њиховом репрезентативношћу, веродостојношћу, упоредивошћу и другим карактеристикама. Због тога при коришћењу анкетних материјала консеквентно користи и квалитативне методе.

У научној литератури, посвећеној проблемима асимилације и деетнизације, притисак на смањивање (уједначавање) етничких разлика обично се сматра као једна од неминовности савременог вишеетничког друштва. Општу тенденцију хомогенизације треба, ипак, разматрати као скуп који се састоји из многих, често противуречних, подпроцеса, који се значајно разликују по брзини, времену, а понекад такође по редоследу. Сматра се, да су фундаментални асимилациони подпроцеси акултурација и структурна асимилација; од те две компоненте акултурација почиње прва. Тек после ње постаје могућа структурна асимилација, која, са своје стране може открити пут за потпуну асимилацију.

Актуелност књиге ће сигурно привући пажњу истраживача ка историјско-културном и етногеографском изучавању етничких контаката на Косову и Метохији. Тим темама су се бавили дуго и плодотворно лингвисти, археолози, етнографи, историчари материјалне и духовне културе, чија дела је Радовановић консултовао. Али они су обично тежили да реше своје проблеме на бази сопственог, доста уског материјала. М. В. Радовановић са позиција антропогеографије гради комплексну синтезу и типологију етнокултурних, етноисторијских и етнодемографских процеса на Косову и Метохији. Она баца ново светло и на актуелно питање, како ће Срби, Црногорци, Горанци и друге неалбанске етничке заједнице у будућности да сачувају свој идентитет у условима просторне распршености (дисперзије) по енклавама на Косову и Метохији? Том питању Радовановић такође посвећује пажњу.

На крају књиге, како сам аутор каже, „са становишта актуелне демографске ситуације, поларизованог и диспропорционалног демографског развитка и регионализоване етнографске структуре“, аутор поставља три питања, чије досадашње решавање не даје основа за оптимизам.

Прво питање односи се на могућности мењања етничке структуре становништва Косова и Метохије у смислу уравнотежавања и повратка на стање са краја 50-их и почетка 60-их година XX века.

Друго питање непосредно се тиче судбине избеглих и прогнаних лица са Косова и Метохије, чији повратак је предуслов и једини делотворан пут ка остварењу српско-албанског помирења као јединственог историјског и цивилизацијског подухвата.

Треће питање је алтернатива претходним. То је питање специјалног статуса Косова и Метохије у оквирима Србије. За српску и црногорску мањину у таквој квази-држави били би веома важни сусрети и везе са матичним народом у привреди, култури, образовању, цркви, политици. Зато је вредна пажње његова идеја за поделу Косова и Метохије на тзв. функционалне просторе, који би обухватили просторе насељене хомогеним етничким заједницама, који врше различите функције као што су нпр. школовање, рад, снабдевање и слично. То би захтевало регионалну поделу територије Косова и Метохије „имајући у виду етничке, функционалне, демографске и географске параметре“. С обзиром да је геодиверзитет Срба и Црногораца на Косову и Метохији доста сложен, то би губитак компактне територијалне базе био моћан фактор, који би погодовао претапању његове етничке самосвести и даљој демографској ерозији. Стога је питање, везано с територијалним размештајем веома значајно и полемично, не само са аспекта науке него и дипломатије.

Милован Радовановић је у овом свом делу с обзиром на геополитички и положај и територијални склоп Косова и Метохије, и с обзиром на различите етничке системе, с обилатим историјским и у целину националног питања усмереним погледом, са структурном анализом, опсежним теренским радом, уопштавањем свих досадашњих пописа и статистичких извора и употребом преко 450 одредница цитиране литературе и извора, сачинио велико и у неким аспектима пионирско дело, свакако целовит поглед на етничку карту Косова и Метохије и суседних области. Дело је још посебно драгоцено због јасно одређених теоријских искодишта и разрађене методологије проучавања народног идентитета, коју је могуће употребити на примерима других мањина и етничких скупина на Балканском полуострву. Тиме ово дело улази у тематски круг основних и вечних питања не само националних наука него и балканологије.

Дело које је пред нама својом дубином мисли и богатством идеја, научном, зналачки датом обрадом проблема разбија уске шаблоне и стереотипе, и отвара пут новим стремљењима у науци и решењима проблема у пракси. Ретко можемо наћи у географској и сродној књижевности такав слух за мање видљиве, али дубоке токове историје на овим просторима. Напомињемо да је ово дело плод вишедценијског рада и промишљања једног аутора велике радне кондиције, научне ерудиције, огромних методолошких могућности и задивљујуће елоквенције. Његова елеганција стила, архитектура реченице, језгровитост израза, оштроумност и свежина мисли, освојиће ум и срце сваког читаоца без обзира на стручни профил и ниво образовања. Књига ће помоћи да се оријентишемо у „хаосу“ тако сложених и судбоносно важних проблема Косова и Метохије, и осветлити нови пут ка практичним решењима. Због квалитативних одлика овог опсежног дела и вечите актуелности теме, оно привлачи пажњу ширих кругова мислећих људи и постаје део

српске научне баштине од трајне вредности. Зато са највећим задовољством га препоручујем читаоцима.

Мирко Грчић